

Humor

Een antropologische blik

Henk Driessen

Omslagafbeelding: © Orla / Shutterstock

Ontwerp omslag: Mijke Wondergem, Baarn

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 878 5

e-ISBN 978 94 6249 879 2 (ePub)

NUR 740

© Henk Driessen / Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen, 2022

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Walburg Pers.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1 De aard van humor	13
2 Humor en etnografisch veldwerk	21
3 De antropoloog als humorist	29
4 Schertsrelaties in en buiten het onderzoeksveld	45
5 Lachen zonder grappen	55
6 De vele gezichten van humor	65
7 Gender, etniciteit en humor	81
8 Humor is niet altijd 'leuk'	91
Nawoord: de waarde van etnografisch veldwerk	100
Literatuur	101

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding 1	Spaanse zelfspotafbeelding van een <i>toreador</i> – prototype van mannelijkheid – met stier, Valencia. De ballen (<i>cojones</i>) zijn de zetel van mannelijkheid. Foto: H. Driessen	9
Afbeelding 2	Sint Isidorusfeest, Andalusië, 1977 Foto W. Jansen	11

Afbeelding 3	<i>Boerebroèlof</i> Venlo, 17 februari 2015 Foto H. Driessen	27
Afbeelding 4	'Jokers die <i>cochonnet</i> (een variant van <i>pétanque</i>) spelen' van de Baskische schilder Eduardo Zamacois, Bilbao 1841-1871 Museo De Bellas Artes de Bilbao, prentbriefkaart	72
Afbeelding 5	'Moren en Christenen', Alcoi 2015 Foto: W. Jansen	83

Voorwoord

Dit boek is het resultaat van vergelijkend onderzoek naar humor in verschillende tijden en op verschillende plaatsen en tegelijk een beschouwing van het komische als kenmerk van mijn vak, de culturele antropologie. Daarmee is het ook een korte terugblik op deze discipline die sinds 1969 de mijne werd toen ik, na anderhalf semester rechtsgeleerdheid, besloot over te stappen naar antropologie. Deze studie paste beter bij me in het tijdsgewricht waarin ik volwassen werd. 1969-1976 was een periode waarin tegencultuur en democratisering aan de universiteiten hoogtij vierden; in twee woorden een tijd van kritiek en relativering. Hierin speelde ook humor een belangrijke rol.

Na vijftig jaar ben ik vergroeid geraakt met mijn boeiende en veelzijdige discipline die verschillende andere wetenschappen raakt en daarmee per definitie interdisciplinair is en dat mijns inziens ook hoort te zijn en te blijven. De jaren voor mijn afscheidsrede in 2015 ging ik verder met kortlopend veldwerk en vanaf dat moment bleef ik nog schrijven, vooral in het Nederlands. Sinds de jaren zeventig was het Engels mijn voornaamste schrijftaal geweest voor wetenschappelijke boeken en artikelen, na mijn pensioen keerde ik terug naar het Nederlands. Mijn echte moedertaal blijft het Venloos dialect, dat ik echter uitsluitend nog gebruik in de omgang met enkele familieleden en kennissen.

Het maken, begrijpen, doorgeven en waarderen van humor is een wereldwijd verschijnsel dat hoort bij homo sapiens, maar is tegelijkertijd variabel, cultureel specifiek of zo u wilt lokaal gebonden. Humor varieert van samenleving tot samenleving, van cultuur tot cultuur en van tijd tot tijd. De spanning tussen het algemeen menselijke en het cultureel specifieke is mijns inziens de stuwstof van mijn discipline en hoort dat ook blijvend te zijn. De harde kern van dit vak bestaat uit etnografisch veldwerk gekoppeld aan de vergelijkende benadering. Dit boek laat, aan de hand van bont en divers veldwerkmateriaal verzameld door antropologen, zien hoe humor en antropologie, het plaatselijke

en de wereld, onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden. Bij nader inzien voel ik me als antropoloog verwant met de olifant op de kaft van dit boek. Gezeten op een boomtak aanschouwt deze met een weidse blik de wereld, maar voelt zich tevens wereldvreemd in een ongebruikelijke habitat. Het schrijven van een boek over humor in de wetenschap is een waagstuk zoals het zitten op een broze tak met ruim zicht op een moeilijk te doorgronden landschap.

Inge van der Bijl dank ik voor haar belangstelling en vertrouwen tijdens het ontstaan van idee en opzet van dit boek. Bill Christian heeft me eind jaren zeventig in een ijskoud Boston laten zien wat aantrekkelijk en toegankelijk academisch schrijven is. We namen destijds de eerste versie van mijn Engelstalig proefschrift zin voor zin door. Bovendien beschikt hij over een groot gevoel voor humor. Ik hoor in mijn hoofd nog steeds zijn uitbundige lach. Ook L.W. Bonbrake, een veldwerkende historicus bij uitstek, keek af en toe tijdens het schrijven over mijn schouders mee. Anton Blok, die bijzonder boeiende en leesbare boeken schreef over onder meer de maffia en de Bokkenrijders, was mijn stimulerende leermeester in Nijmegen. Toon van Meijl, antropoloog in hart in nieren, dank ik voor zijn jarenlange belangstelling voor mijn werk. Aan de Radboud Universiteit en ook als gasthoogleraar aan de Goethe Universiteit in Frankfurt a.m. Main heb ik seminars over humor verzorgd voor studenten van verschillende nationaliteiten en van hen heb ik veel geleerd over culturele verschillen in opvattingen over humor. Willy Jansen en Miriam Driessen zijn opnieuw belangrijke bronnen van inspiratie gebleken. Mijn partner en collega-antropoloog Willy ben ik zeer dankbaar voor het zorgvuldig doornemen en corrigeren van de tekst alsook voor bruikbare suggesties. Tom Schippers ben ik erkentelijk voor zijn interesse en nuttige suggesties uit mediterraan Frankrijk. Hennie Jacobs is al meer dan vijftig jaar mijn beste vriend met een geduldig luisterend oor en een voorkeur voor pittige humor.

Henk Driessen

Nijmegen, 1 januari 2022

Afbeelding 1 Spaanse zelfspotafbeelding van een toreador – prototype van mannelijkheid – met stier, Valencia. De cojones (ballen) zijn dé zetel van mannelijkheid.

Foto: H. Driessen

'To understand a country, you can study its economic data and demographic statistics. Or you can collect its jokes.'

– *The Economist*, 20-12-1997, p. 25

'Dem Humor, dem göttlichen Kind, ist nichts verwehrt; auch nicht mit dem Schmerz, dem Elend, dem Tod zu spielen.'

– Arthur Schnitzler

'In het kleine vinden wat ons in het grote ontglipt.'

– Clifford Geertz

Afbeelding 2 Sint Isidorusfeest, Andalusië, 1977

Foto W. Jansen

Een eerdere versie van deze foto werd opgenomen in Huub de Jonge, red. *Veldwerk. Antropologen in beeld*.

De veldwerker torent boven alle mannen uit terwijl zijn bijnaam 'De Kleine' (*el Pecque*) luidde. Hij staat op deze foto zoals de zeer mannelijke mannen in Andalusië hem graag zagen: fles aan de mond, de houding van een echte man onder mannen. Paco, Pepe, Manolo, Antón en José-Antonio vonden het verschil in lengte zowel amusant als nogal ongemakkelijk. Het was 15 mei, feest van Sint Isidorus, de patroonheilige van de landbouwers. Een stoet auto's vertrok laat in de ochtend naar een eucalyptusbos, zo'n tien kilometer buiten de kleine stad waar ik etnografisch onderzoek deed. De pastoor las een mis in de open lucht. De meeste mannen, al generaties fel antiklerikaal, met hun rug naar het veldaltaar. Ze waren druk bezig met de voorbereidingen van het eigenlijke doel van hun pelgrimage: de *perol* ('grote kookpot'), een eet- en drinkgelag buiten de bebouwde kom. Er werd uitbundig gelachen, gedold en stevig gedronken. Seksuele grappen en toespelingen waren niet van de lucht.

Overigens kwam ik er pas na dertig jaar achter dat mijn bijnaam De Kleine was. Andalusiërs mogen hun bijnaam eigenlijk niet weten, kennen of horen. Wel wist ik al dat ze mij 'el Holandés' noemden, een neutrale en onschuldige bijnaam. Bijnamen kunnen ook bijzonder humoristisch zijn zoals 'De fiets zonder remmen' voor een inwoner die té veel praatte en roddelde.

1 De aard van humor

Volgens een van de vele academische definities is humor ‘welke boodschap dan ook die doorgegeven door middel van handelingen, taal, geschrift, beelden of muziek bedoeld is om een glimlach of een lach op te wekken’ (Bremmer 1999: 13). Onlangs omschreef een psycholoog gevoel voor humor ‘als de capaciteit van mensen om grappen te verzinnen, humor te waarderen en de neiging om tegenslagen te relativeren met behulp van humor’ (Strick 2020: 12). Deze twee eenvoudige definities zijn bruikbaar om humoristisch onderzoeksmateriaal uit meerdere samenlevingen en culturen op toegankelijke wijze te beschrijven en interpreteren.

De term humor is ontleend aan het Oudgrieks en maakt deel uit van de theorie van de lichaamssappen die idealiter met elkaar in evenwicht dienden te zijn in het mens- en wereldbeeld van het antieke Griekenland. En inderdaad beseften de oud-Griekse filosofen dat er een verband bestaat tussen humor, gezondheid en ziekte. Verreweg de meeste mensen reageren op humor door te glimlachen dan wel uitbundiger door te lachen. Er zijn echter ook mensen die weinig of geen gevoel voor humor hebben. En er bestaat een grote verscheidenheid in hoe humor zich manifesteert in afzonderlijke samenlevingen. Als cultureel antropoloog ben ik vooral geïnteresseerd in de verhouding tussen wat universeel, zo u wilt algemeen menselijk is, en wat cultureel verschillend, de tegenpool.

Humor is niet alleen een groot maar zeker ook een groots thema zoals bovenstaande motto's en vignet op krachtige en bondige wijze laten zien. Humor is tevens veranderlijk in relatie tot cultuur, samenleving en tijdsgewricht. Wat in 1873 een geschikt onderwerp was voor humor, spreekt in 2021 niet altijd meer tot de verbeelding of kan zelfs verwerpelijk zijn, bijvoorbeeld in verband met veranderde opvattingen over ras en sekse. In dit boek valt de nadruk vooral op het raakvlak tussen humor, sociale relaties en cultuur in het etnografisch veld waar het onderzoeksmateriaal van de cultureel antropoloog tot stand komt tijdens de directe ontmoeting met het op het eerste oog vreemde, andere

en onbekende. Humor is, zo wil ik laten zien, een belangrijk en zelfs bijna onvermijdelijk kenmerk in de confrontatie tussen veldwerker en zijn of haar informanten. Bovendien is humor een waardevol werk- en voertuig van het relativiserende ethos vis-à-vis absolutistische of extreme opvattingen zoals racisme en nationalisme.

Het komische is kortom een buitenkans voor cultureel antropologen die een mild cultuurrelativisme als onderzoeksstrategie hoog in hun vaandel dragen, in tegenstelling tot veel sociologen, psychologen en filosofen. En een relativistische inslag is nodig om het thema humor, zeker in een vergelijkend perspectief, te doorgronden en het menselijk belang ervan te begrijpen. Het is al lange tijd een van mijn favoriete onderzoeksthema's, juist ook omdat humor een handige sleutel is, niet alleen tot de eigen, maar zeker ook tot andere samenlevingen en culturen. Ik heb een deel van mijn meer dan veertigjarige loopbaan lezingen en colleges erover gegeven in binnen- en buitenland en erover gepubliceerd. Nu ik sinds november 2015 met pensioen ben, heb ik tijd om er uitvoeriger over te schrijven, voor een groter publiek en in mijn moedertaal. Dit is echter tegelijkertijd een waagstuk omdat we door humor louter op intellectuele en systematische wijze te benaderen – de drieslag beschrijven, interpreteren en analyseren – het risico lopen om de speelsheid en het verrassende van het komische teniet te doen. Met andere woorden: je kunt de charme van humor en het komische kapot schrijven. Ik zal dit risico op de koop toe nemen vanwege het belang van humor en de waarde van een etnografische benadering, en tegelijk proberen het humoreske tot zijn recht te laten komen en in zijn waarde te laten.

Mijn beroepsmatige belangstelling voor humor gaat terug naar het laatste kwart van de vorige eeuw toen ik etnografisch veldwerk deed in Spanje en Marokko naar heel andere onderwerpen, maar gefascineerd raakte door humor die in het veld alomtegenwoordig was, een empirisch feit dat tot mijn grote verbazing maar weinig collega's aan de orde hebben gesteld. Mijn emotionele en sociale belangstelling voor humor gaat echter veel verder terug – naar mijn jeugd in de jaren vijftig, toen ik naar

films keek van Charlie Chaplin en Laurel en Hardy, 'de dikke en de dunne', en naar optredens van 'de grote drie': Wim Kan, Toon Hermans en Wim Sonneveld. Het waren hoogtepunten in de jaren van het nog prille televisietijdperk en van het rituele gezinsleven, in mijn geval het Rijke Roomse Leven. Ook zestig jaar later vind ik veel humor van vooral Toon Hermans nog altijd onweerstaanbaar grappig. Zijn humor was, voor zover ik me herinner, altijd licht van aard, nooit wrang, zwart, minachtend of sarcastisch. En hij werd een belangrijke inspiratiebron voor latere generaties Nederlandse cabaretiers.

Een tweede bron van mijn gevoel voor humor was het carnaval waarmee ik opgroeide. Als kind kon ik niet wachten tot er op zondagochtend elf kanonschoten door het centrum van Venlo galmden die het begin van Vastenavond (*Vastelaovend*) markeerden. Ik woonde aan de Parade, toentertijd nog het ceremoniële hart van Venlo, en verheugde me erop dat alles 'drie dagen aan een stuk' op zijn kop zou staan (*met vastelaovend gaon we dreej daag op de lappe*, 'met Vastenavond gaan we drie dagen stappen'). Een groot deel van die dag en avond doolde ik in de binnenstad rond met Henri, een vriendje dat tegenover ons woonde. We waren 's avonds onder andere getuige van heftige vrijages vooral in de smalle, donkere 'Floddergats'. En natuurlijke van een breed spectrum aan grappen en grollen in woord, houding en gebaar.

Nog steeds komt als ik aan Vastenavond denk het volgende beeld uit mijn jeugd naar boven: in de grote optocht van maandag liepen altijd solitaire figuren mee tussen de vele praalwagens. Een van mijn favorieten was een man van middelbare leeftijd gehuld in een vooroorlogs, zwartgrijs streepjespak met bolhoed op zijn gepruikte hoofd en een stalen gezicht. In zijn hand een vishengel waaraan een kleine vogelkooi bungelde met daarin een haring aan een draadje. Heel simpel maar bijzonder krachtig. Ik ging voordat de optochten begonnen steevast naar mijn lievelingssoom Wieke (Louis) en tante Joke die een slagerij runden in een zijstraat van de Parade, om in de worstkeuken een opgeblazen varkensblaas te halen, een standaard 'wapen' waarmee je mensen tijdens het carnaval vooral op hun hoofd en andere lichaamsdelen mocht slaan.